

ПЛАХОТНЮК Н. О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СЛОВО ЯК ДУХОВНА ЗБРОЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МЕНТАЛЬНОСТІ (полемісти XVI – XVII ст.)

В статті йдеться про особливість відношення українських полемістів до архетипу слова в умовах католицької контрреформації.

Ключові слова: слово, логос, архетип, національна ментальність, барокко, памфлет, культура.

В статье идет речь о специфике отношения украинских полемистов к архетипу слова в условиях католической контрреформации.

Ключевые слова: слово, логос, архетип, национальная ментальность, барокко, памфлет, культура.

The article deals with Ukrainian polemicists interpretation of the word archetype in the time of catholic counterreformation.

Key words: word, logos, archetype, national mentality, baroque, pamphlet, culture.

Актуальність дослідження визначається особливим відношенням в українській ментальності до архетипу слова, що проявляється у ставленні до проблем мовного характеру.

Метою дослідження є виявлення специфіки відношення до феномену слова і його ролі в національній культурі в даний історичний період.

Предмет дослідження: слово як феномен культури.

Об'єкт: специфіка функціонування архетипу слова в період XVI–XVII століть).

Матеріалом дослідження були роботи полемістів, вітчизняних культурологів, філософів, істориків літератури.

Як відомо, умови становлення української нації були надзвичайно складними. Після татаро-монгольського нашествя значна частина України потрапляє під вплив Литви; в 60-і роки XIV ст. Північна Буковина ввійшла до складу Молдавського князівства; в цей час Польща захопила Галичину і Західну Волинь. В той час, як південь спустошувався татарами, майже всі українські землі попали в залежність від польсько-литовської шляхти. Відкинуто назад розвиток матеріальної і духовної національної культури, що досягла такого високого рівня за часів Київської Русі. Трагічна своєрідність “розвою” української літератури полягає в тому, що вона протягом століть не могла розвиватись за своїми законами, як це було у інших народів з кращою долею[1:163–164]. Особливістю цього періоду

можна назвати викликане засиллям іноземної експансії прагнення народу протистояти духовному і соціальному поневоленню, протидіяти з метою збереження національної самобутності.

До XVI ст. Україна перебувала в тісних зв'язках з візантійською культурною сферою. Це пояснює домінування в культурі XV – XVI ст. ренесансних явищ: носії духовної культури виходили із загальних ідей античної культури. В другій половині XVI ст. завоювання українських земель Річчю Посполитою привело до посилення соціального, національного і релігійного гніту. Люблінська політична унія 1569 р., підготовка Брестської унії, підпорядкування православ'я католицизму викликали хвилю протесту (селянсько-козацькі повстання) з одного боку, з другого – стимулювали духовну боротьбу, спрямовану на захист культури, мови, віри, традицій нації.

В цій ситуації необхідно було обґрунтувати істинність православної догматики. Головним і незамінним засобом в процесі збереження національної культури виступило слово як носій духовної сутності української нації. В цей час представники полемічної літератури виступають на захист православної церкви в Україні; її ритори є символом-зброєю в цій боротьбі. Сила слова проявляється в мистецтві втілення думки в словесну форму.

На захист православної церкви від унії і католицизму стає Слово як “меч” і “зброя”. XVI–XVII ст. характерні тим, що в процесі полеміки з ідеологами експансії католицизму слово стає основним засобом ідеологічної боротьби. Підтвердженням цього факту є різноманітність словесних звернень, які стали виявленням сутнісного призначення Слова і відношення до нього в контексті даного періоду української культури. До таких словесних звернень відносяться послання, проповіді, житія, повчання, памфлети, трактати, які демонструють духовну місію Слова, що заключається в захисті православ'я в словесному протиборстві. Слово як найважливіший засіб дискусії перетворюється в зброю, меч на полі полемічної боротьби. Більша частина полемічних трактатів написана латиною (і польською мовою), але важливо підкреслити, що, незважаючи на те, що ці твори були викладені не українською мовою, акцент все одно залишався на самому явищі Слова, на тій його ролі “меча”, яку визначає і виділяє українська ментальність.

Яскравим прикладом полемічного трактату є “Тренос” (польською мовою) М. Смотрицького (1577–1633). В цьому творі складного емоціонального стилю викладає аргументи проти унії і в підтримку

православної віри. Сила враження досягається за рахунок вмiлого використання народних “голосiнь”, ритмiзацiї мовлення. Це “лямент” української церкви, що звертається до своїх спiввiтчизників словом заклик до вiрності своїм традицiям [2:292–293].

В наукових трактатах української лiтератури викладається богословська наука про Бога (“Зеркало богословия Кирила Транквiліона Ставровецького 1618, 1635); система “морального богослiв’я” (“Мир з богом чоловіку” 1661; 1678) I. Гiзеля, який брав участь в створеннi “Києво-Печерського Патерика” (1661), першого пiдручника вiтчизняної iсторiї “Синопису” (1674), вiдомий як автор полемiчних творiв, спрямованих проти унiї i єзуїтiв.

Лазар Баранович був одним iз найбільш вiдомих проповiдникiв в Україні, його твори вiдрiзняються витонченiстю i пишномовством. Л. Баранович (1620–1693) займав одне iз впливових мiсць в суспiльно-полiтичному лiтературному життi України в той час: вiн заснував Новгород-Сiверську (1674) i Чернiгiвську (1679) друкарнi, був організатором лiтературно-патрiотичного гуртка. Збiрник його проповiдей “Меч духовний” (1666; 1686) вiдрiзняється яскраво вираженою iдеєю про уявлення i роль слова, його мiсiї “меча духовного”, зброї, яка пiднимає малоросiв проти їх давнiх ворогiв – татар; i шлях до свiдомостi народу автор вбачає в “злагоди” через розумне слово.

Умiння поета творити “словеснi красотi” проявляється у використаннi засобiв барокковських “фiгур думки”, “мовних iграшок”, якi виражались в загадках, несподiваних метафорах, етимологiчнiй грi слiв. Баранович розумiв концепт як “оригiнальний дотеп”, незвичну думку, поєднання контрастних речей iз прихованими зв’язками, якi породжують момент несподiваностi [3]. Ректор Киiвської Академiї (з 1657 р.) Iоанникiй Галятовський (бл. 1620–1688), проповiдник, професор також вступив в полемiку православних з латино-унiатами Словом, як духовною зброєю, i вбачав основний засiб впливу на людину в “хорошей нравственной беседе”. Ця iдея переконань простежується в його “Ключе разумения”, до якого додається “Наука либо способ зложеня казаня”. Остання книга визнана як пiдручник гомiлетики, за яким духовнi особи навчались мистецтву складання проповiдей.

Як зазначив Д. Чижевський, “Єдиним справдi визначним явищем XVI ст. є Иван Вишенський” [2:216] (Коло 1550 – пiсля 1621). Вишенський володiв умiнням пронизувати свої твори i “слова” духом бiблiйного пафосу, що заставляє пробудити серця спiввiтчизників. Досконалiсть вiн

розуміє як шлях до Бога: “насіння душеносное очистив ... і тот сосуд душевний сльозами помив; постом, молитвою, скорбами, бідами, трудом і подвигом вижег, випік і виполеровав, і новое чистое насіння богословія посіяв” [2:231].

Засіб боротьби в його уяві – це словесна дуель. Яскраво виражений патріотизм в творчості Вишенського проявляється в пропагуванні замість “латини” слов’янської мови, що безумовно, мало прогресивне значення для розвитку української культури. Треба врахувати, що слав’янська мова в той час грала роль культурно-освітнього бар’єру проти латино-польського колоніального наступу. В цьому розумінні Вишенський називає слово “фортецею” народного духу.

І. Франко назвав Вишенського “ковачем нових слів в українській мові”.

Важливий момент стилю проповідництва в цей бароковий період в Україні – гіпертрофія, форма словесного орнаменту, в якому слово-образ повинне пробудити не емоції, а уяву.

За влучним висловом М. Сумцова, Вишенський “пускаеть сильные перуны своего красноречия против пановъ” [4:19]. Письменник говорить про духовного пастиря, виступаючи проти тих “словесних пастирів”, які “языкояднымъ гласомъ” намагаються нав’язати чуже національним традиціям; цих лихопастирів можна пізнати по “брюху і самолюбству”. Таке різке відторгнення латино-польської культури автор пояснює тим, що вона купувалась і насаджувалась ціною зради рідній вірі, своєї нації. Тому в творах Вишенського чітко визначається свята місія слова – нести досягнення греко-слов’янських наук всій народній масі, і вирішальна роль в цьому належить Слову.

Рідне слово в творах Вишенського відіграє почесну роль освітнього елементу в житті народу, є засобом духовної бесіди і моральної настанови.

Творчість І. Вишенського як першого письменника барокового стилю є яскравим прикладом спорідненості бароко з українським духовним стилем.

Слово в період пізнього бароко асоціюється зі зброєю, могутність слова проявляється в його потенційній енергії, здатній “вдарити по серцях”. Яскравим представником цього періоду виступає Дмитро Туптало (1651–1709), розгортає свою проповідницьку діяльність в розкішному символічному стилі: він тлумачить символи античності і біблейські образи, використовуючи біблійний текст, античні анекдоти, діалоги з багаточисельними паралелями і антитезами, з довгими періодами. В

проповідях св. Дмитра всі словесні форми і стилістичні прийоми спрямовані на вмiле вираження богословських і моральних думок: але оригінальне формулювання думки за допомогою барокових прикрас не приховують глибину смислу і зворушливість образів і думок.

Застерігаючи людей від нещирості і обману (“судія мирная словеса глаголетъ, а душа его помишляеть зло”), автор знає, відчуває особливість свого народу, цінність Слова і вірить в нього, як в Бога.

На захист православної церкви і української народності стає наука і освіта. Заснування архимандритом П. Могилою в Києво-Печерській лаврі Києво-Могилянської колегії (тоді – гімназійон) в 1631 році мало велике значення для освоєння західноєвропейської культури. Для того, щоб показати, що до архетипу Слова в Україні було особливе відношення необхідно проаналізувати матеріал в конкретних областях (освіта, філософія, література). Із вищесказаного видно, як “зображували” явище слова проповідники, письменники, в чому вони вбачали його місію. Якщо звертатись до навчальних програм цієї київської школи, то помітимо, наскільки важливе місце в них було відведене “HUMANIORA” – класам поетики і риторики (теорії красномовства), словесність займала почесне місце.

Увага до слова як до головної одиниці мовленнєвої структури і як до всеохоплюючого явища духовного розвитку людини підтверджується навчальною програмою колегії. Достатньо перерахувати основні курси, щоб відзначити домінування особливого відношення до слова: граматики вчить “слів і мови”, риторика – вчить “слів і вимови”, діалектика – вчить “розумного в речах пізнання”.

В певному розумінні ця пріоритетність риторики серед інших дисциплін корпусу просвітництва в Україні співпадає з головною тенденцією епохи Ренесансу, коли риторикі надавали домінуючої уваги. Однак ця аналогія одностороння. В епоху Ренесансу мова йшла про роль слова в культурі, про роль слова у відродженні античних традицій. В Україні ж при збереженні всіх ренесансних і культурних традицій слова, його роль актуалізувалась соціальними обставинами протистояння наступу католицької контрреформації і факторами національного конституювання в боротьбі проти колонізаторських тенденцій сусідніх держав – Росії, Польщі, Туреччини. Тим самим, слово набуває характеру універсальної форми національного буття і починає виконувати архетипічні функції.

Центральною частиною “Риторики” Прокоповича була розробка способів словесного втілення, ціллю якого є: досягнення ясності, точності,

відповідності предмету і красі, збудження душевних почуттів. Важливо підкреслити, що риторика інтерпретувалась як універсальна наука про слово. Наука про слово має ряд функцій філософсько-соціального характеру; Прокопович виділяє серед них соціально-організаторську, культурно-освітню і морально-суспільну функцію як засіб агітації і об'єднання народу.

Богом називає Прокопович всемогутню силу розуму, вседосконалого розсудку, предвічної мудрості, вічної істини, першопричини як “безначальної провини” і навіть закономірність природи: “во времени из ничего единого стало произведение всех верей ... онные все твари в его уме яко в архетипе ... т. е. в первообразном непрестанно обрелись” [5:107].

Розуміючи архетип як першопричину всього розвитку світу і його проявів як в матеріальному, так і в духовному втіленні, Прокопович розвиває положення про те, що “бог є в речах”. Зв'язок слова і його сутності автор розкриває через назву, яка є “мислений знак і вміщує всю річ” [5:108]. В своїй теорії слова в контексті риторики, поетики, філософії, Прокопович акцентує увагу на цьому понятті як найголовнішому засобі не тільки впливу на людей, розуміння, але і як на способі осягнення таємниць буття, закарбованих в Святому Письмі. Виходячи з цього, Прокопович переглядає переклади і тлумачення текстів оригіналу і перекладу, вказуючи на неясність деяких моментів і намагається прийти до максимальної точності і ясності слів.

Знаменно, що Прокопович читав латиною курси поетики, риторики, філософії, теології, але свої суспільно-поетичні трактати, “слова” – рідною мовою. Але освіта буде доступною і повноцінною лише рідною мовою, оскільки саме рідне слово несе дух пробудження творчих сил, в ньому проявляється специфіка українського менталітету сприйняття всього. Тому слово в інтерпретації Прокоповича – це не менш важливий засіб, ніж зброя. Намагання Прокоповича розкрити філософсько-політичну концепцію слова пояснюється, на наш погляд, його глибинним розумінням національних особливостей українського народу, у якого склалось особливе відношення до слова як феномену національної культури. В. І. Майков назвав Прокоповича : “пастырем стад словесных”.

Період XVII – XVIII ст. – це епоха літературного бароко в Україні. Українське бароко характерне тим, що духовний елемент переважає в змісті. Ця особливість виражається в мистецтві складання слів у вірші, в талановитому впливі на читача, здатному зворушити серце. Наприклад, в духовних піснях цього періоду, що мають характер релігійних гімнів,

народних обрядів, молитв можна помітити зародження “філософічної рефлексії”: розгляд вічних тем і проблем – проблем людського щастя, долі, смерті і т.ін. Зіткнення античності і християнства проявлялось, в першу чергу в тому, що був проігнорований “гріх слова”, забута проблема мовчання, пережита “драма імені”. Натомість прийшла необхідність увінчання, утвердження в слові [6:49]. Українська культура, орієнтуючись на греко-слов’янську, була орієнтована на духовність. Вона не виключала розум із пізнавальних операцій, але вершиною гносеологічного ряду вважала Логос-слово, яке своєю еманативною можливістю творити і освітлювати смисл речей, робити їх прозорими для людських інтенцій, спрямовуючи і підносячи їх до осягнення божественного першоджерела (В. Ничик). Логос-слово було альфою і омегою цього круговоротнього гносеологічного руху, інтуїтивне осягнення в цьому полі культури мало домінуюче значення” [7:81].

Тому специфіка віршування в Україні в період зародження проявлялась в неординарному оперуванні словом: воно стало і засобом і співучасником творення гри слів і смислу, слів і літер. Складання епіграм, віршованих прислів’їв, “гербових” віршів, “кабалістичних” віршів і віршів з “місяцем” у формі фігур. Естетичний смисл курйозних і фігурних віршів, словесних “іграшок” (І. Величковський) полягає в тому, щоб стимулювати у читачів інтелектуальний розвиток, що дозволило б осягнути невідоме і незрозуміле.

Широко використовувалось явище евфонії, при цьому слова утворювали своєрідну звукову мозаїку (І. Величковський, Дм. Туптало).

Барокова гравюра супроводжувалась монограмами, епіграмами інколи цілими віршами. Цей факт свідчить не тільки про нерозривність слова і зображення, але виявляє і особливу рису барокової культури в Україні, а саме: слово знаходило своє максимальне вираження у всіх видах мистецтва і було на той час “кодом” певного витвору і ключем до його розкодування. Особлива роль була відведена “крилатим” словам, які, як правило, зображувались на стрічках, що розвивалися вітром (гравюрах) і яких тримали в руках персонажі, що були символом “слова, идущего в мир к людям с вестью”.

Порівняння слова зі шаблею знаходимо не тільки в творчості українських полемістів, але (як зазначено вище) в культурно-освітніх творах. Велике культурно-філософське значення зберігає проблема слова в науці. Слідом за Прокоповичем, префект Києво-Могилянської академії

М. Козачинський дає філософський аналіз слова як зброї, за допомогою якого людина може боротися з цілим світом.

Г. С. Сковорода (1722–1794) розвиває подібні міркування і висуває цілу філософську концепцію слова як “безодні”, як вмістилища всієї різноманітності мікро- і макрокосму. Сковорода називає слово мірилом всього. Завдяки цьому слово стає причетним серцю, пізнанню, діяльності людини. Предмети і явища навколишнього світу за допомогою слів і наочно-живописних емблем постають перед людиною в новому світлі, розкриваються по-новому і перетворюються в елементи культури. Кодом, алфавітом чи букварем називає Сковорода Біблію символічних зображень, прагнення людини до безсмертя а також до осягнення таємниць свого внутрішнього світу. Тому філософ говорить, що Біблія ні в чому не торкається світу буття, а лише є алфавітом алегоричного зображення вічності. “Подивись на світ цей. Поглянь на рід людський. Адже він є книга” [8:83]. Символічне прочитання книги світу виступає у Сковороди одним із шляхів самопізнання і осягнення вищої мудрості, заданої в слові.

Сковорода порівнює структуру слова зі структурою світу: в слові є матерія – звук, є образ (символічне вираження змісту), є і щось неловиме, невидиме, внутрішнє, що дозволяє йому переживати віки, що здатне зберегти від смерті душу творця.

Отже, архетип Слова в умовах боротьби з католицькою контрреформацією інтерпретується як духовна зброя, що впливає із особливого ставлення до даного явища в національній культурі. Філософська концепція слова і його місце в суспільному житті України XVI – XVII ст. демонструють верховенство феномена Слова і особливе відношення до нього в національній культурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мишанич О. Загальна характеристика літературного процесу / Олекса Васильвич Мишанич // Історія української літератури : у 8 т. – К., 1967. – Т. 1. – С. 163–164.
2. Чижевський Д. І. Історія української літератури. Від початків до доби реалізму / Дмитро Іванович Чижевський. – Тернопіль : МПП “Презент”, за уч. тов. “Феміна”, 1994. – 480 с.
3. Українське літературне барокко : [зб. наук. праць] / відп. ред. Олекса Васильвич Мишанич. – К. : Наукова думка, 1987. – 300 с.
4. Сумцов Н. Ф. Южно-руській полемисть 17 в. / Николай Федорович Сумцов, І. Вышенський. – Київ : Іздание редакцій “Кіевской Старини”, 1885. – 306 с.
5. Нічик В. М. Феофан Прокопович / Валерія Михайлівна Нічик. – М. : Мысль, 1977. – 191 с.
6. Мишанич О. В. В політичній пробірці – русинство / Олекса Васильвич Мишанич. – К. : Віче, 1996. – № 11 (56). – С. 91 - 101.
7. Нічик В. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку філософії в Україні. Українське бароко // Матеріали першого конгресу Міжнар. асоціації українців. – К., 1993. – С. 77–86.
8. Драч І. Ф. Григорій Сковорода / [І. Ф. Драч, С. Б. Кримський, М. В. Попович]. – К. : Молодь, 1984. – 214 с.